

ALIJONOVA Gulnoza,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi,
Islom tarixi va manbashunosligi
IRCICA kafedasi tayanch doktoranti,
gulnozaalijonova002@gmail.com

XIX-XX ASR SHARQSHUNOSLARI TADQIQOTLARIDA “AL-KUTUB AS-SITTA” TO‘PLAMLARI TAHLILI

АНАЛИЗ КОЛЛЕКЦИЙ “АЛЬ-КУТУБ АС-СИТТА” В ИССЛЕДОВАНИЯХ ВОСТОКОВЕДОВ XIX-XX ВВ.

ANALYSIS OF THE “AL-KUTUB AS-SITTA” COLLECTIONS IN THE STUDIES OF THE ORIENTALISTS OF THE XIX-XX CENTURIES

Annotatsiya. Qur’oni karimdan keyin islom dinining ikkinchi manbasi bo’lgan hadislar III/IX asrda alohida ilm sifatida shakllandi. XIX-XX asrlarda hadis sohasiga oid izlanishlar yangi bosqichga ko’tarildi. Chunki bu davrga kelib dunyoning siyosiy-mafkuraviy ko’rinishi o’zgarganligi bois, hadislarini obro’sizlantirishga qaratilgan adabiyotlar paydo bo’ldi. Ushbu tanqidiy adabiyotlarga qarshi ulamolar tomonidan “al-Kutub as-sitta” to’plami bo’yicha asarlar va maqolalar chop etildi. Maqolada “al-Kutub as-sitta”ga oid XIX-XX asrlarda amalga oshirilgan Sharq dunyosidagi tadqiqotlar tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: Qur’on, hadis, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Abul Fattoh Abu G’udda, Bakri Totli, Zakariyo Tufakchi, musnad, sahih.

Аннотация. Хадисы, являющиеся вторым источником ислама после Корана, сформировались как отдельная наука в III/IX веке. В XIX-XX веках изучение хадисов вышло на новый уровень. Из-за изменения политического и идеологического строя в мире, стала появляться литература, осуждающая хадисы. Против этих критических публикаций ученые опубликовали ряд научных работ и статей по сборникам “аль-Кутуб ас-ситта”. В статье анализируются научные работы восточных учёных, посвященных сборникам “аль-Кутуб ас-ситта” в XIX-XX веках.

Ключевые слова: Коран, хадис, Имам Бухари, Имам Термези, Абу Фаттах Абу Гудда, Бакри Тотли, Закария Туфакчи, муснад, сахих.

Annotation. The hadiths, the second source of Islam after the Qur’an, were formed as a separate science in the III/IX century. In the 19th and 20th centuries, the study of hadith reached a new level. Because of this, the political and ideological landscape of the world changed, and literature appeared to discredit the hadiths. Books and articles on the “al-Kutub al-sitta” collections have been published by scholars opposed to this critical literature. The article analyzes the research of the “al-Kutub al-sitta” in the Eastern world in the XIX-XX centuries.

Key words: Qur’an, hadith, Imam Bukhari, Imam Tirmidhi, Abul Fattah Abu Gudda, Bakri Totli, Zakariya Tufakchi, musnad, sahih.

KIRISH

Sharqda hadis ilmining o’rganilish tendensiyasi o’ziga xos tarzda ilk hijriy asrlardan boshlab hozirgi kunga qadar davom etib kelmoqda. Muhaddislar tomonidan yozilgan asarlar kelajak avlod uchun mo’tabar manbalar sifatida katta ahamiyatga egadir. “Al-Kutub as-sitta” to’plami keyingi asrlarda kitoblar va bugungi kundagi zamonaviy tadqiqotlarning yaratilishiga asos bo’ldi. Shuningdek, “al-Kutub as-sitta” doirasida olib borilgan ilmiy izlanishlar ushbu to’plamning muhim manba ekanligini yaqqol namoyon etdi. “Al-Kutub as-sitta”ga oid XIX-XX asrlarda ko’plab olimlar tadqiqotlar olib borib, o’z asarlarini yozdilar.

ASOSIY QISM

“Al-Kutub as-sitta” kulliyotini tanqid qilgan sharqshunoslardan biri Charog’ Alidir (1844-1895). Charog’ Ali soxta hadislarini aniqlashga doir ishlar islom tarixida hijriy III asrda boshlanganini, natijada “al-Kutub as-sitta”ning yozila boshlanganini aytadi. Biroq Charog’ Alining fikricha, hadislarini tahlil qilish jarayoni qat’iy qoidalarga asoslanmadi. Uning fikricha, muhaddislar matn yoki hadisning haqiqiylikini tekshirishda ichki va tarixiy dalillarga unchalik ahamiyat berishmagan. Roviylarni tekshirish, ular payg’ambarga yoki sahobalarga uzluksiz sanad bilan yetib borganliklari va boshqa ba’zi jihatlar ular tomonidan o’rganilgan. Charog’ Alining so’zlariga ko’ra, faqihlar fuqarolik va ijtimoiy qonunlarni tuzishda hadisni o’zboshimchalik bilan ishlatganliklarini qoralangan.

Charog’ Ali, shuningdek, hadis ilmining jadal rivojlanishi tufayli faktlar va soxta narsalar

bir-biriga aralashib ketganligini, hatto “al-Kutub as-sitta” hadislarini ajratishda ham oqilona va tanqidiy usul ishlatilmaganini, bu esa o‘z navbatida nazariy jihatdan barcha hadislarga musulmonlar amal qilishlari majburiy emasligini aytib chiqdi. Jumladan, u: “Hadisga muvofiq harakat qilish, aql va vijdonimizga qarshi harakat qilish bilan barobardir. Chunki hadislar ishonchli va aniq ma’lumotlarni yetkazmaydi” deb ta’kidlaydi va hadisni ochiqchasiga inkor qilganini yozdi. Charog‘ Alining bu gaplarini mutlaqo noto‘g‘ri deb bilgan holda “al-Kutub as-sittada”gi barcha hadislar mustahkam va uzluksiz sanad va ishonchli roviylar vositasida bizgacha yetib kelgan deb hisoblaymiz. Shu bilan birga aytish mumkinki, ahli sunnadagi musulmonlar uchun hadis Qur’ondan keyingi o‘rinda turuvchi eng muhim manbadir.

XIX asrda “al-Kutub as-sitta”ga doir tadqiqotlar olib borgan sharq olimlaridan biri Ahmad Ziyuddin Kumushxonaviy (1813-1893) edi. Kumushxonaviy butun umr mobaynida shogirdlariga hadis ilmidan dars bergan holda “al-Kutub as-sitta”ning mavqeini mustahkamlashga o‘zining katta hissasini qo‘shdi. U darsni o‘z dargohida bergani sababli o‘z davrida uning uyi “Dorul hadis” sifatida shuhrat qozongan. Uning “Romuz al-ahodis” asari uzoq yillar mobaynida hadis ilmini o‘qitishdagi eng mashhur asarlardan biri bo‘lgan. Asar o‘z ichiga 7103 ta hadisni jamlagan. Kumushxonaviy rivoyatlarning ishonchliligi haqidagi muhaddislarning fikrlarini yetkazish bilan birga, ba’zan hadislarining ishora yoki istixora bilan to‘g‘ri ekanligi haqida ham o‘z fikrlarini bildirgan. Shuningdek, ulamolarning “mavzu” yoki “zaif” deb bilgan rivoyatlar haqidagi mulohazalarini ham bayon etadi. Har bir hadis oxirida uning manbasi va roviylarini tilga olgan muallif, munaqqidlar uydirma deb atagan hadislarini o‘z asariga kiritmagan. U ushbu asarini yozishda “al-Kutub as-sitta” tarkibidagi kitoblar bilan birgalikda jami 125 ta manbadan foydalangan. Albatta, u tomonidan foydalanilgan manbalar ichida “al-Kutub as-sitta”ning o‘rni nihoyatda katta bo‘lib, bu esa ushbu kulliyotning Kumushxonaviy nazarida yuksak e’tibor qozonganidan dalolat beradi.

Xalil Ahmad ibn Majid Ali ibn Ahmad Ali ibn Qutb Ali Al-Ansoriy al-Hanafiyy Saharonpuriyning (1852-1927) “Sunani Abu Dovuddagi masalalarni yechishga harakat” nomli kitobi hadis ilmini yanada boyitgan manbalardan biridir. Xalil Ahmad

Saharonpuriy Abu Dovudning “Sunan”larini tarjima qilgach undagi muammolarni yechishga harakat qiladi va ushbu “Sunan”ga sharh yozadi. Kitob muqaddima va o‘n to‘rt jilddan iborat. Asarning muqaddima qismida muallif Abu Dovudning ilmiy faoliyati va merosini alohida tadqiq etadi. Abu Dovudning “Sunan”i olti ishonchli to‘plamdan biri ekanligi haqida ilmiy dalillar orqali isbotlaydi. Har bir jild boblardan, boblar soni o‘n uchtdan uch yuzi o‘tmish sakkizga qadar boblarni tashkil etadi. Asarning har bir jildi alohida mavzuga bag‘ishlangan hadislar va ahkomlarni o‘z ichiga oladi [9:54].

Abul Alo Muhammad Abdurrahmon ibn Abdurrahim Muborakfuriy (1865-1935) “Tuhfatul ahvaziy bi sharhi Jome at-Termiziy” asari “al-Kutub as-sitta” to‘plamini o‘rganishga oid muhim manbalardan biridir. Asar 10 jilddan iborat bo‘lib, kitobda Muborakfuriy Termiziyni har bir roviysiga yetarli darajada biografik ma’lumot bergan. U hadislarini sharhlashda muhaddislar, faqihlar va salafi solihlardan iqtibos keltirgan. Termiziyni hasan va sahih kabi qarashlarini boshqa muhaddislarning fikrlari bilan boyitgan. Muborakfuriy “Jome at-Termiziy”ga sharh yozishdan oldin, ushbu asarga ikki jildli muqaddima yozgan. Ushbu kirish qismi ikkiga bo‘lingan. Qirq bir bobdan iborat birinchi bo‘limda hadis ilmi, muhaddislarning fazilati, hadislarini jamlash, hadis bilan amal qilish zarurati kabi mavzularni bayon etgan. Ikkinchi bo‘limda Muborakfuriy asarni yozgan joy – Termiziy masjidi va uning barcha xususiyatlari bilan tanishtiradi. Muqaddima Muborakfuriyning sharhida ishlatilgan qisqartmalar va Termiziy nusxalarini baholash bilan tugaydi [2:90].

Bu davrning yana bir olimi Muhammad Anvar Shoh Kashmiriy (1875-1933) bo‘lib, umrining uchdan birini Devbandda o‘tkazgan. Islom ilmlari olimi Kashmiriy ko‘plab shogirdlar yetishtirgan. Ashraf Tahonaviy u haqida: “Islom ummati ichida uning kabi insonning bo‘lishi, islom dinining haq va to‘g‘ri din ekanligiga yorqin dalildir” deb ta’kidlagan. Shuningdek, Tahonaviy Kashmiriyning hadis ilmidagi mahorati haqida to‘xtalib “Hadislardan nodir ma’nolar chiqarish borasida Ibn Humomdan keyin unga o‘xshashini ko‘rmaganman” deb yuksak baho bergan. Kashmiriy asarlarining ko‘pi talabalar uchun tayyorlangan ma’ruzalar asosida yuzaga kelgan.

Chop etilgan asarlari orasida uning “Sahih al-Buxoriy”ning sharhi bo‘lmish “Fayzul-Boriy alo Sahihul Buxoriy” eng muhim va mashhuridir. Bu kitobda muallif boshqa sharhlarda uchramaydigan boy izohlar va ko‘plab ma’lumotlarni bergan. Muallif “Sahih al-Buxoriy”ni o‘ttizdan ortiq sharhlaridan foydalangan holda o‘n uch marotaba diqqat bilan o‘qib chiqqan. So‘ngra uni yigirma yildan oshiqroq muddat talabalarga dars qilib o‘qitgan. Kashmiriy “Sahih al-Buxoriy”dan talabalariga dars berar ekan, quyidagi uslublardan foydalangan:

- 1) Muhim deb hisoblagan o‘rinlarda hadisning roviylari haqida qisqacha ma’lumot berish;
- 2) Ummat orasidagi ixtilofli mavzularni keltirib o‘tgan holda ularni izohlash;
- 3) Dars asnosida o‘tilayotgan biror bir kitobni ilmiy tanqidiy tahlilini olib borish;
- 4) Hadis ilmi borasida chigal masalalarni iloji boricha yengil tarzda hal qilish;
- 5) Barcha darslarda ilmiy tanqid usuliga amal qilish [4:87].

Kashmiriyning hadis ilmi borasidagi xizmatlari hamda u yozgan asar hadis sohasi rivoji, shuningdek “Kutubi sitta” majmuasining taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Muhammad Fuad ibn Abdulboqiy ibn Solih Misriyning (1882-1962) “Jome al-Musnad” nomli kitobi XX asrda amalga oshirilgan tadqiqotlardan biridir. Bu kitobda Buxoriyning “al-Jome as-sahih” asaridagi hadislarni 196 sahoba nomiga ko‘ra musnad uslubida tartiblangan va har bir musnad mavzusiga ko‘ra sanab o‘tilgan bo‘lib, u tugallangandan ancha keyin nashr etilgan [10:87].

XX asrning hadis ilmi olimlaridan bo‘lmish yana bir inson Zafar Ahmad Tahonaviy (1892-1974)dir. Tahonaviyning eng mashhur asari shubhasiz “Kitob i’lo as-sunan”dir. Yigirma yil mobaynida ta’lif etilgan ushbu asarda muallif hanafiy mazhabining qarashlarini himoya qilish bilan birga, ahkom hadislarni tanlab olib sharhlagan. O‘z davrida hanafiy mazhabi olimlari hukm chiqarishda hadislarga tayanmaydi degan botil da’volarga qarshi Tahonaviy ularga raddiya sifatida nomi yuqorida zikr qilingan mashhur asarini yozgan. Uning asari asosan “al-Kutub as-sitta” tarkibiga kiruvchi hadislar asosida yozilgan bo‘lib, hanafiy olimlar aksincha hadisga suyanishda boshqa mazhablarga nisbatan katta ustunlikka va qudratga ega ekanligini isbotlab bergan. Tahonaviy

o‘zining bu asari bilan Hanafiylarning hadis usulidagi tamoyillarini ochib berishga muvaffaq bo‘lgan [5:9]. Keyinchalik Abdulfattoh Abu G‘udda (1917-1997) ushbu asarga sharhlar yozib “Qavoid fi ulum al-hadis” [10:12] nomli alohida kitob ta’lif qilgan.

At-Tahonaviy bilan zamondosh bo‘lgan olimlardan biri Abul Asbal Ahmad ibn Muhammad Shokir ibn Ahmad ibn Abdulqodir (1892-1958) ning “Musnadi ibn Hanbal” asari XX asrda “al-Kutub as-sitta” to‘plamlariga oid yozilgan sharhdir. Ahmad ibn Hanbalning “al-Musand” asari o‘zida 40 mingga yaqin hadislarni jamlaydi. Ahmad ibn Muhammad Shokir 8100 ga yaqin hadislar mazmunini yozib, hadislarning sahihlik darajasini tadqiq etgan. Asardagi shaxsi unchalik aniq bo‘lmagan roviylarni to‘liq ismlarini yozib tanishtirgan. Isnodlari zaif bo‘lgan hadislarni qayd etib o‘tgan [5:22]. Ushbu asar 16 jild bo‘lib, har bir jild oxirida o‘sha jildagi hadislar sifati va ro‘yxatini bergan. Shuningdek, Ahmad ibn Muhammad “al-Jome as-sahih li-t-Termiziy” [6:256] nomli Termiziyning sahihiga ham sharh yozgan. Besh jildan iborat ushbu to‘plam o‘z ichiga 3956 ta hadisni qamrab olgan. Asar 96 betlik muqaddima, hadislarga sharh, hasan yoki zaiflik darajalari va keng izohlar bilan to‘ldirilgan.

So‘fiog‘li Mehmet (1923-1987) Turkiyaning Nazli tumanida tug‘ilgan bo‘lib, umrini ikki muhim manba – Qur’oni karim va hadis ilmiga bag‘ishlagan olimdir. Hayoti davomida yettita asar yozgan bo‘lib, ularning ikkitasi “al-Kutub as-sitta”ga aloqadordir. “Sahih Muslim va uning tarjimasi” - kitob muqaddimasida So‘fiog‘li Bag‘dodda bo‘lganida iroqlik olim Abu Shokir Muhammad Fuad al-Alusiydan o‘qigan “Sahihi Muslim”ni tarjima qilishga qaror qilganini aytadi. U tarjima qilingan asarning yetmish betlik kirish qismida, hadisning ahamiyati, Imom Muslimning tarjimai holi va “Sahihi Muslim”ning xususiyatlari haqida ma’lumot beradi. Olim hech qanday qisqartmalarsiz kitob matnini tarjima qilgan. Asar VIII jild bo‘lib, Istanbulda 1967-1970, 1974-yillarda nashr etilgan. Shuningdek, So‘fi o‘g‘li “Sahih-i Buxoriy” [13:290]ni nima uchun tarjima qilganini izohlab, u Qur’ondan keyingi mo‘tabar kitob va uning ba’zi qisqartmalaridan boshqa to‘liq tarjimasi bo‘lmaganligini ta’kidlaydi. Kitob 1970-yildan yozila boshlab, o‘n to‘rt yilda yakunlangan. Tayyorgarlik ishlari taxminan uch yil

davom etgan. Tarjimaning birinchi jildi boshidagi bo‘limda (23-138-betlar) “Sahihi Buhoriy”ning ahamiyati, tarjimada qo‘llanilgan usul, sahihlik xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan.

Muhammad ibn Mustafo Azamiy (1932-2017) “Hadis metodologiyasi va adabiyoti” nomli kitobi oltinchi bo‘limining 368-376-sahifalarida Muhammad ibn Ismoil Buxoriy hayoti va ilmiy me’rosi yoritilgan. Jumladan: “Buxoriy odatda hadisning bir qismini bobning sarlavhasi uchun olgan. Shuningdek, hadislarini ham takror qo‘llagan. Kitobidagi hadislar soni 9082 ta, ammo hadislarining takrorisiz 2602 ga to‘g‘ri keladi” [10:373] kabi ma’lumotlarni tadqiq etib “al-Kutub as-sitta” majmuasi tarkibidagi kitoblarda kelgan hadislar soni va ularning sahihlik darajalarini belgilashga harakat qilgan.

Shuningdek, XX asrda sharqda “al-Kutub as-sitta”ga doir ijobiy ma’nodagi puxta ilmiy tadqiqotlar ham amalga oshirilgan. Jumladan, Muhammad Habibulloh ash-Shinqitiy (1878-1944) tomonidan “Zod al-muslim fi mo ittifaqo alayhi-l-Buxoriy va Muslim” [12:213] kitoblariga bag‘ishlab yozilgan sharh va tadqiqotlar, Muhammad Xatib as-Subkiyning “Sunani Abu Dovud”ga bag‘ishlab yozgan sharhi bo‘lmish “al-Manhalu-l-azbu-l-mavrud” nomli asarlari shular jumlasidandir. Bu davrning yana bir olimi Muhammad Fuod Abdulboqiy Buxoriy va Muslimning “al-Jome as-sahih”ini nashrga tayyorlab, ushbu ikki asar uchun fihrislar tuzgan. Shuningdek bu olim Imom Molikning “al-Muvatto” va Ibn Mojjaning “as-Sunan” asarlarini ham tahqiq qilgan holda nashr ettirgan. Keyinchalik bu ikki asar uchun ham fihrislar tuzgan.

Turkiyalik tadqiqotchilar tomonidan ham XX asrda salmoqli ishlar olib borilgan. Jumladan, Abdurrahmon Xon tomonidan tadqiq etilgan “al-Kutub as-sitta” majmuasida ibodat va ilm munosabatlari” nomli tadqiqoti hadis ilmida alohida ahamiyatga egadir. Tadqiqot kirish bilan birga uch qismdan iborat. Birinchi bo‘limda Ibn Hajar (vaf. 852/1449) hayoti, ilmiy faoliyati va tadqiqotda asosiy manba sifatida foydalanilgan “Tahzib at-tahzib” asaridagi ibodat va ilm tushunchalari tahlil qilingan. Ikkinchi qismda roviylar, ularning diniy-ruhoniylar hayotlariga bergan ahamiyati, sifatlarini ko‘rsatib, yettita asosiy sarlavha ostida tavsif etilgan. Uchinchi bo‘limda esa ibodatning roviylar va muhaddislarning ilmiy hayotlariga ta’siri ochib

berilgan. Tadqiqotda Muslimning “Sahih”i va Abu Dovud, Termiziy, Nasoiy hamda Ibn Mojalarning “Sunan”laridan iqtiboslar keltirilgan. “Abu Muslim al-Havloniy kunyasi bilan mashhur bo‘lgan Abdulloh ibn Sovab ikkinchi tabaqadan “siqa” (Ishonchli kishi – Alijonova G.) va “obid” bir roviydir. Shuningdek, Abdulloh sodiq va taqvodor shaxs sifatida baholangan va uning ibodat hayoti va ilmiy faoliyati o‘rtasida farq sezilmasdan rivojlanib borgan. Buning natijasida ibodat va ilm yaxlitligi ta’minlangan” [7:46] – kabi misollar orqali “al-Kutub as-sitta” majmuasidagi muhaddis va roviylarning ibodat va ilm birligi yo‘lini tanlashgani tadqiq etilgan va yuksak baholangan.

Bakir Totlining “al-Kutub as-sitta”da isro va me’rojga oid hadislar” nomli ilmiy ishi “al-Kutubi as-sitta” doirasida amalga oshirilgan tadqiqotdir. Dissertatsiya kirish, uch bo‘lim va o‘ttiz olti paragrafdan iboratdir. Kirish qismida “isro” va “meroj” atamaları, me’roj tasavvurining boshqa din va xalqlarda bor yoki mavjud emasligi tahlil qilingan. Birinchi bo‘limda “isro” voqeasi haqidagi qarashlar ochib berilgan. Ikkinchi bo‘limda “isro” va “me’roj”ga oid Qur’oni karim oyatlari va hadislar keltirilgan [8:3].

Zakariyo Tufakchining “Hadis adabiyotida musnadlar” nomli doktorlik tadqiqoti “Olti ishonchli” to‘plamga oid zamonaviy dissertatsiyalardan biridir. Ilmiy tadqiqot kirish, ikki bo‘lim va to‘qson yetti paragrafdan tashkil topgan. Kirish qismida, manbalar, metodlar va zamonaviy tadqiqotlar ochib berilgan. Birinchi bo‘limda, musnad tushunchasi, mashhur imomlar to‘plagan musnadlar, musnad kitoblarining yuzaga kelish sabablari, hadis ilmida ilk musnadlar, musnadlarning hadis kitoblari orasidagi o‘rni kabi masalalar yoritilgan. Ikkinchi bo‘limda, hijriy III asrda musnad mualliflari va musnadlar tarixi tahlil etilgan. “Hadis adabiyotida “musnad” nomi turli maqsadlarda turli hildagi hadis kitoblari uchun qo‘llanilgan. Hadis ilmida “Musnadlar”ni tadqiq qilishda bu nomning, odatda, qaysi turdagi hadis kitoblari uchun qo‘llanilishi e’tiborga molik masalalardan biri bo‘ldi. Tasnif davridan boshlab mualliflik huquqi himoyalangan anonim nomlar doirasiga kiruvchi barcha turdagi hadis kitoblari alohida nom sifatida yoki qo‘shimcha nom sifatida “musnad” deb atalganini ko‘ramiz” [14:23] – kabi mulohazalar tadqiqotda o‘z aksini topgan.

XULOSA

Sharq islom olimlari tomonidan XIX-XX asrlarda “Kutubi-sitta”ga doir amalga oshirilgan tadqiqotlar asosan ushbu asarlarni himoya qilish, ularning avvalgi mavqeini mustahkamlashdan iborat bo’ldi. Masalan, yuqorida nomi zikr etilgan Mustafo Siboiyning “as-Sunna va makonatuho fi-t-tashri-il-islomiy” asari bunga yaqqol dalildir. Shuningdek, mazkur tadqiqotchilar tomonidan “al-Kutub as-sitta” to’plamining turli jihatlarini tadqiq qilishga bo’lgan urinishlarning qadrini tushirmagan holda “al-Kutub as-sitta” majmuasining haligacha tizimli va kompleks tarzda o’rganilmaganligi, uning hadis ilmi, islom tarixi hamda boshqa islom ilmlari va ijtimoiy fanlarga doir mo’tabar manba sifatidagi ahamiyati to’liq yoritib berilmaganligini aytishga to’g’ri keladi. Rizouddin ibn Faxriddin ham ana shu bahoni berishga va ilmiy bo’shliqni to’ldirish maqsadida “al-Kutub as-sitta va mualliflar” asarini yozdi. O’z navbatida bu asar XX asr Rossiya xususan, Turkiston ilmiy doiralarida keng tarqalib, insonlarga hadis ilmi va muhaddislar tarixini o’rganishda muhim manbalardan biri bo’lib xizmat qildi.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Abul Alo Muhammad Abdurrahmon ibn Abdurrahim Al-Muborakfuriy. Tuhfatul Ahvaziy bi-sharh Jome at-Termiziy. – Hindiston: Doru-l-Feyha, 2011.
2. Ahmad Shoh Kashmiriy. Fayzul-Boriy alo Sahihi-l-Buxoriy. – Qohira: Dor at-turos al-arabiya, 1938.
3. At-Tahovaniy. Kitob I’lou-s-sunan. – Bayrut: Doru-l-hadis, 2001.
4. Abdulfattoh Abu G’udda. Qavoid fi ulumi-l-hadis. – Bayrut: Doru-l-hadis, 1984.
5. Ahmad ibn Muhammad Shokir. Musnadi Ibn Hanbal. – Qohira: Doru-t-turos al-arabiya, 1949-1958.
6. Ahmad ibn Muhammad Shokir. Al-Jome as-sahih li-t-Termiziy”. – Qohira: Dor at-turos al-arabiya, 1938-1940.
7. Abdurrahmon Han “Kutubi sitta” majmuasida ibodat va ilm munosabatlari. – Istanbul: Sokarya universiteti, sosial bilimlar enstitusu, 2007.
8. Basri Tatli. Kutubi sittada isro va me’rojga oid hadislar. – Istanbul: Marmara universiteti sosial bilimlar enstitüsü temel islami islam bilimlari hadis ana bilimi dali, 2000.
9. Xalil Ahmad Saharonpuriy. Sunani Abu Dovuddagi masalalarni yechishga harakat. – Hindiston: Shayx

Abi Al-Hasan Al-Nadaviy tadqiqot va islom tadqiqotlari markazi, 2006.

10. Muhammad Fuad ibn Abdulboqiy ibn Solih al-Misriy. Jomeu-l-Musnad. – Qohira: Al-Maktab as-saqofiy, 1941.
11. Muhammad ibn Mustafo al-Azamiy. Hadis metodologiyasi va adabiyoti. – Bayrut: Doru-l-hadis, 1985.
12. Muhammad Habibulloh ash-Shinqitiy. Zod al-muslim fi mo ittifaqo alayhi-l-Buxoriy va Muslim. – Bayrut: Doru-l-hadis, 1981.
13. So’fi o’g’li Mehmet. Sahih Buxoriy va uning tarjimasi. – Istanbul: Marmara universiteti sosial bilimlar enstitüsü temel islami islam bilimlari hadis ana bilimi dali, 1987-1989.
14. Zakariyo Tufakchi. Istanbul: Marmara universiteti sosial bilimlar enstitüsü temel islami bilimlari ana bilim dali hadis bilim dali, 2012.